

УДК 94 (4) "313/1453"; 347. 237

Л. Дячук, канд. юрид. наук, доц.

ІНСТИТУТ ПОСАГУ У РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКОМУ ПРАВІ: ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТА СИСТЕМНИЙ АСПЕКТИ

Досліджуються регулятивно-юридичні механізми узгодження інтересів і захисту майнових прав суб'єктів шлюбу за нормами правового інституту посагу у контексті еволюції правової системи як структурного елемента Візантійської цивілізації.

Ключові слова: Візантія, цивілізація, ранньовізантійське право, регулювання, шлюб, посаг, еволюція.

Исследуются регулятивно-юридические механизмы согласования интересов и защиты имущественных прав субъектов брака за нормами правового института приданого в контексте эволюции правовой системы как структурного элемента Византийской цивилизации.

Ключевые слова: Византия, цивилизация, ранневизантийское право, регулирование, брак, приданое, эволюция.

The regulatory and legal machinery of concordance interests and defense of property rights of marriage's subjects are probed after the norms of legal institute of dowry in the context of evolution of the legal system as a structural element of Byzantine civilization.

Key words: Byzantium, civilization, early-byzantine right, concordance, marriage, dowry, evolution.

Закономірністю кожної з історичних цивілізацій є формування механізмів відтворення та розвитку суспільних тенденцій в контексті самоорганізації суспільства та у визначенні корелятивних зв'язків між особою, інститутом сім'ї та соціумом. Важливою рисою останнього є особливість основної мікроструктури соціальної організації – сім'ї – у контексті цивілізаційних тенденцій розвитку. Структурною основою кожної цивілізації є специфіка функціональних і корелятивних зв'язків між соціально-економічними, політико-правовими та культурологічними чинниками, що визначають та формують тенденції розвитку, суспільні та державні інститути, традиції, громадські ідеали у відповідних просторово-часових межах[1]. Такі зв'язки обумовлюються змістом морально-ціннісних понять, світоглядних доктрин, соціально-економічними, політичними та правовими регулятивними механізмами, стійкими ментальними стереотипами суб'єктів соціокультурного процесу відповідної релігійно-етнічної спільноти. Важливе значення для стабільного, поступального розвитку має право (позитивно-об'єктивне та індивідуально-суб'єктивне) як системний фактор цивілізації, яке, у контексті названих зв'язків, здатне забезпечувати свободу волевиявлення особи, іманентно не порушуючи правових інтересів та свободи волевиявлення інших суб'єктів правовідносин. Там де зовсім немає свободи, – писав видатний філософ права, професор Університету Св. Володимира, князь Євген Трубецький, – там взагалі не може бути ніякого права, оскільки свобода складає зміст права [2, с. 290-291]. Продовжуючи його думку зауважимо, що там, де немає права, яке ґрунтується в усіх випадках на релігійних цінностях, закорінених через різні форми соціально-духовного досвіду в первісних "табу" [3, с. 90-92], там немає свободи, оскільки "свобода передбачається правом" [2, с. 290]. Особливості корелятивних зв'язків свободи і відповідальності у суспільстві свідчать про специфіку кожної цивілізації і тенденції її історичного розвитку. Однією з характерних ознак візантійської християнської цивілізації було те, що християни "Ромейської" (Візантійської) імперії вперше в контексті світового духовного досвіду та власної самоідентифікації були наділені даром розуміння життя соціуму в напрямку історичної перспективи. В християнському середовищі історія уявлялась, на відміну від античних концепцій коловороту людського буття, як поступальний рух від створення світу до Різдва Христового і від актів Боговтілення та Воскресіння до другого Пришествя і Божого Суду. Головною телеологічною метою вселенської історії стало самовдосконалення кожної людини та усієї ecclesia за образом та у евхаристичному зв'язку з Спасителем. Тому для розуміння правової системи,

що формувалась на основі християнських цінностей, необхідно досліджувати усі її структурні елементи в контексті соціокультурних внутрішніх зв'язків візантійської цивілізації, що торкаються реалізації індивідуальної свободи – в сфері матерії та духу, іманентного та трансцендентного, тлінного та вічного. Об'єктом дослідження повинно стати людське (в контексті вказаних дихотомій) життя в його іманентних, зокрема, нормативно-правових відносинах, у контексті середньовічного і сучасного екзистенційного тлумачення. Вирішення таких завдань залежить від ефективного використання в наукових дослідженнях традиційних гносеологічно-евристичних властивостей історії права в контексті теоретико-методологічних підходів трьох основних напрямів сучасної юриспруденції: догми (аналітичної юриспруденції), філософії та соціології права. Безперечно, розглядаючи еволюцію правових явищ в контексті вказаного теоретико-методологічного синтезу (або принаймні логічного гносеологічного співіснування, щоб "повернути ці дисципліни обличчям одну до одної" [4, с. 6]), ми зобов'язані залучати підходи та методи історико-правової науки і, передовсім, історичний підхід, що реалізується через історико-генетичний метод юридичного дослідження. Оскільки тільки в контексті відповідних періодів, характерними ціннісними парадигмами, ми можемо з'ясувати історичне значення, філософсько-правовий зміст та мету, особливості та суспільні наслідки залучення тих чи інших регулятивно-юридичних механізмів. Йдеться про ідею (*право як ідея*) та мету права першого християнського соціуму.

В стародавніх східних та античній цивілізації механізм їх відтворення мав два рівні – матеріальний та ідеальний. Матеріальний передбачав виробництва матеріальних благ та продовження роду. Ідеальний – релігійне, філософське та правове осмислення і врегулювання матеріальних процесів. Завдяки християнській правовій доктрині процес фізичного відтворення суспільства набрав ідеального смислу, в якості сакрального явища – народження богоподібної істоти – людини. В такому контексті християнської парадигми праобразом особистих (майнових та немайнових) відносин подружжя були взаємини Ісуса Христа та його Церкви, що сприяло усвідомленню шлюбу як християнського таїнства [5, с.227-228].

Характерною рисою християнської правової доктрини і відповідної системи права була ідея забезпечення індивідуальної свободи на рівні суспільства та сім'ї. Тому особливу актуальність мають юридичні дослідження механізмів правових гарантій індивідуальної свободи та особистих інтересів суб'єктів правовідносин в контексті чинної правової системи. Особливість візан-

тійського права полягає у тому, що досягнення християнського правового ідеалу особистих відносин суб'єктів шлюбу на нормативно-правовому рівні відбувалось в процесі довготривалої і суперечливої еволюції шлюбно-сімейного права та його складових частин. Для того щоб з'ясувати механізми правового регулювання/забезпечення особистих прав подружжя необхідно вдатися до аналізу їх окремих елементів. Відомо, що ще Аристотель підкреслював роль дослідження аспектів цілісності в процесі пізнання. Натомість К. Поппер однозначно заявляв, що ціле не може бути предметом дослідження. Разом з тим існують так звані холістичні позиції, що цілісність може і повинна бути об'єктом наукового дослідження [1, с. 6-7]. Поділяючи таку думку мусимо зауважити, що йдеться як про структурно-системний аналіз цілісності, у нашому випадку візантійського шлюбно-сімейного права, так і про дослідження окремих елементів цілого – інститутів і норм шлюбу і сім'ї, оскільки вони мають свою особливу історію і специфіку правового регулювання на різних етапах еволюції і набуття нових правових ознак. Враховуючи дану гносеологічну ситуацію дослідницьке завдання даної статті полягає в тому, що б проаналізувати еволюцію правового статусу суб'єктів шлюбу в контексті врегулювання шлюбно-сімейних відносин нормативними приписами правового інститутів посагу, який займав особливе місце через свої нормативно-регулятивні властивості у правовій системі Візантії. Таким чином, йдеться у кінцевому рахунку про забезпечення інтересів та свободи волі суб'єктів шлюбу та сім'ї через особисті майнові правовідносини, які вперше у світовій історії регулювались на засадах та аксіологічній основі християнського соціо-антропологічного вчення.

Усе вищесказане обумовлює **актуальність дослідження** візантійського шлюбно-сімейного права та його окремих галузей, оскільки Візантійська цивілізація накопичила унікальний досвід нормативно-правового регулювання суспільних відносин, яке здійснювалось завдяки системно-юридичним та ціннісним якостям візантійського права, що стало синтезом римської правової системи, греко-елліністичних інститутів права та юридичних явищ правової культури етнокультурних спільнот Візантійської імперії. Їх синтез і еволюція на основі християнських цінностей та принципів правової каноністики виражає ціннісно-юридичну суть візантійського права. Попри великий інтерес до візантійської правової культури – від падіння Візантійської імперії [6] і до сьогодення [7] – кількість наукових праць, присвячених шлюбно-сімейним відносинам, не відповідає значимості даної проблематики як у візантійській юриспруденції та її місцю в суспільних відносинах Візантії, так і в контексті рецепції шлюбно-сімейного права серед християнських народів трьох світових континентів. Так в Русі-Україні процес засвоєння візантійського правового досвіду, передовсім, регулювання шлюбно-сімейних відносин, почався у часи запровадження християнства і завершився появою останнього українського збірника права на початку XIX ст.

Серед вчених, що досліджували окремі аспекти шлюбно-сімейного права, слід відзначити наступних: М. Горчаков детально проаналізував заборони на шлюб через кровну спорідненість [8]; І. Соколов досліджував нормативно-правові акти Візантії по всиновленню [9] та юридичні підстави розлучень [10, с. 111-308]; Н. Гуляєв здійснив порівняльний аналіз інституту *дошлюбного дару* в римському та візантійському праві [11]; Ф. Шенвіц досліджував юридичні основи та еволюцію прав домовладки за римським та візантійським законодавством [12]; М. Неволін досліджував різні аспекти шлюб-

но-сімейних правових відносин, зокрема, історичну ретроспективу видів спорідненості як перепон для здійснення шлюб [13, с. 176-179, 180-188, 189-191]. Наукові оцінки інституту заручин здійснив відомий дослідник церковної проблематики Візантії А. Лебедев [14, с.85]. Окремі аспекти шлюбного права Візантії досліджували історики християнської Церкви та канонічного права: А. Павлов [15, с. 503-504], І. Громогласов [16], Н. Покровський [17], Н. Заозерський [18], Н. Суворов [19]. За відображенням проблематики цивільного візантійського шлюбу дане коло спорідненої літератури, опублікованої в другій половині XIX століття, можна поділити на три групи. Частина названих досліджень присвячена правовим аспектам світського шлюбу у Візантії. В інших розглядається взаємовплив державного та канонічного законодавства, об'єктом якого вносяться інститути та норми шлюбного права. Насамкінець, низка праць дотична до змісту названої проблематики, оскільки зосереджується на канонічній концепції чи окремих аспектах церковного шлюбу.

Окрім спеціальних досліджень шлюбного права Візантії є низка праць, в яких ця проблематика відображена в окремих розділах видань. Їх цінність полягає в розгляді шлюбно-сімейного права у системі з іншими правовими явищами. Досить вдалою та інформаційно насиченою, в цьому сенсі, є дослідження Михайла Бенеманського, присвячена відомому пам'ятнику візантійського права Прохірону [20 с. 275-324]. В короткому історико-правовому екскурсі він відобразив основні положення інституту шлюбу у їх відношенні до принципів канонічного права. Важливе значення для досліджень шлюбно-сімейних правових інститутів ранньовізантійського (античного) періоду історії візантійського права мають підручники дореволюційних авторів з римського права. Їх цінність полягає в широкому історико-правовому енциклопедизмі та глибокому аналітичному характері юридичних текстів. Йдеться про багатотомові видання курсів історії римського права І. Покровського [21], Н. Боголепова, [22], В. Хвостова [23] та ін. Для вирішення поставлених завдань інтерес викликають розділи названих видань, що охоплювали періоди посткласичного та юстиніанівського права, оскільки вони співпадають з ранньовізантійським періодом візантійської правової традиції. В цьому сенсі теоретико-методологічне значення має низка курсів з догми римського права. Йдеться про відомі праці Ю. Барона, Перетерського, Новицького, Д. Дождєва, О. Підопригори, Є. Харитонова, Чезаре Санфіліппо (Італія) та інших відомих дослідників римського права [24]. Окрім публікацій з римського права Є. Харитонов окремі дослідження присвятив різним аспектам права Візантії (систематизація, рецепція і т. ін.) та розглянув її правову систему в якості *Східної традиції права* [25]. Останніми часом з'явилась низка досліджень молодих науковців з різних аспектів візантійського права: переважно в контексті його систематизації та рецепції (Ю. Цветкова [26], Форманюк В. [27], Харитонова Т. [28], Достдар Р. [29]). Однак майнові правовідносини подружжя у візантійському праві, зокрема інституту посагу, не стали предметом спеціальних наукових досліджень, що є додатковою підставою визначення **мети та завдань даної статті** в контексті розглянутих вище духовних та матеріальних явищ і процесів.

Генеза візантійського права почалась з християнізації інститутів та норм римської правової системи класичного періоду. Вона торкнулася як публічного, так і приватного права [30, с. 161-181]. Однак процес християнізації різних галузей права відбувався нерівномірно і лише окремі з них завдяки реформам імператора Лева

III та Константина V (VIII) ст. досягли рівня вимог християнської правової доктрини. Відомий дослідник візантійського та канонічного права з цього приводу писав, що видавці Еклоги намагались "узгодити свої постанови з вимогами Євангельської дисципліни" [20]. Йдеться, перш за все, про шлюбне право, що походило з римського класичного права, систематизація якого здійснювалась на християнських ціннісних засадах. Впродовж існування Візантійської імперії найбільш суттєві зміни у сфері шлюбно-сімейного права відбулись завдяки реформістським заходам візантійських імператорів. Серед них поворотне значення мали наступні:

1) початок християнізації римського права започаткований реформою імператора Константина (306-337 рр.); 2) визначення *lex generalis* – імператорської конституції у видовій формі едикту як основної форми права, а імператора як головного суб'єкта законодавства [31]; 3) реформа імператора Юстиніана (527-565 рр.): кодифікація римської спадщини (Дигести), імператорських конституцій попереднього періоду (IV-V ст.) (Кодекс), систематизація чинного права та створення підручника (Інституції Юстиніана), який отримав статус чинного джерела права, а також систематизація норм права на рівні окремих нормативно-правових актів (168 Новел), які були реакцією на необхідність врегулювання актуальних суспільних проблем; 4) реформа імператорів іконоборців в контексті соціальних ідей раннього християнства (Еклога, її доповнення та переробки); 5) реформа імператорів Македонської династії – Василя I (867-886) та Лева VI (886-912). Завдання останньої реформи полягало у систематизації усієї греко-римської правової традиції та сучасного законодавства, а також у переведенні у грекомовну юридичну систему. Тим не менше, візантійські систематизатори, здійснюючи названі реформи у контексті християнської правової доктрини, залучаючи до вирішення актуальних проблем інститути та норми грецької та інших правових систем (культури), в основу реформованої системи права у кожному разі закладали джерела римського права, систематизовані в *Corpus juris civilis*. Попри редакційні зміни, римський регулятивно-правовий досвід та юридична техніка стали теоретичною та юридично-технічною основою візантійської правової науки та законодавчої практики. Гносеологічні та онтологічні аспекти візантійського шлюбно-сімейного права обумовлюють необхідність звернення до римської правової традиції та юридичного досвіду, оскільки візантійські імператори та юристи вважали що греко-римське (візантійське) право історичним продовженням правової традиції Стародавнього Риму, але на якісно новій християнській ціннісній основі.

Початок майнових відносин подружжя захований на початках міфологізованої історії римського соціуму. Тоді ж разом з інститутом шлюбу з'являється норма звичаєвого права, що передбачала для здійснення шлюбу залучення посагу встановленого домовладкою нареченої для чоловіка дочки або його домовладки, якщо наречений був під його владою. Пізніше, увійшовши в римські юридичні джерела, норми посагу стали частиною позитивного цивільного права. Посаг, на думку Ф. Шуліна, тривалий час вважався лише моральним обов'язком *paterfamilias* нареченої і засобом для підтримки чоловіка з його боку для утримання створеної сім'ї [32, с.217]. Однак невиконання цієї норми, формою якої був правовий звичай, що став відображенням морально-релігійних цінностей в екзистенційному вимірі життя людини, передбачало моральний осуд, що у часи архаїчного права сприймався як *infamia* (безчестя, ганьба, погана репутація). Мотиви батька нареченої при встановленні посагу, окрім моральних факторів, були

пов'язані з цілком практичними наслідками шлюбної угоди: по-перше, завдяки одруженню доньки обов'язок надавати їй *alimenta* переходив від батька до її чоловіка або до особи, під владою якої він (чоловік) знаходився як *persona alieni juris* [32, с.217]; по-друге, батько змушений піклуватися про те, "щоб його дочка не вступала в дім чоловіка злидаркою, а рівною йому за походженням" [32, с.217]; по-третє, посаг розглядався як віддяка дочці за втрачені спадкові права у сім'ї батька і як засіб набуття відповідних прав у сім'ї чоловіка.

Будучи обов'язковим елементом шлюбу за сакральними цінностями, які втілювалися у відповідній нормі звичаєвого права, встановлення і передання посагу в часовому вимірі не завжди збігалось з укладенням шлюбної угоди, як це було характерно для інших народів. Батько міг надати майно дочці при її *emansipatio*, а дочка згодом передавала його чоловікові як компенсацію за батьківський посаг. При цьому чоловік мав певні вигоди, оскільки не тільки батьківська частка, але й усе добросовісно набуте особисте майно нареченої, після здійснення акту шлюбу, через форму *traditio* (передача права власності) ставала власністю чоловіка, а римська власність, за *jus civile*, не передбачала жодних обмежень. Разом з тим в юридичній літературі існує інше тлумачення причин відсутності будь-яких прав дружини на посаг, яке по суті відповідає тогочасній правовій культурі і корелюється з попереднім: посаг входив до загального тіла майна *paterfamilias*, "так як дружина *in manu [підвладна]* свого майна не могла мати" [23, с.259]. Таким чином після укладення законного шлюбу посаг втрачав будь-яку чинність, а в матеріальному сенсі – перетворювався у невід'ємну частину власності чоловіка чи іншого домовладки. Тому судова практика цих часів не знала жодної форми позову щодо захисту майнових прав суб'єктів шлюбу (дружина чи її колишні родичі) та їх спадкоємців у контексті посагу. Натомість дружина, за нормами агнатської сім'ї, могла претендувати разом (і пропорційно) з дітьми на відповідну частку спадщини чоловіка, оскільки у шлюбі *cum manu* набувала сімейного становища дочка (*loco*) чоловіка чи іншого домовладки.

У випадку, коли суб'єктом шлюбної угоди була жінка (*persona sui juris*), то все її майно, як зауважив В. Хвостов (пославшись на відомий твір Ціцерона та компіляцію посткласичного (ранньовізантійського) періоду – *Fragmenta Vaticana*), заміняло собою посаг [23, с. 259]. У зв'язку з цим виникає цілком правомірне питання: чи можна вважати його посагом, чи лише майном, яке мало його функції. Дослідники римського права вирішували його неоднозначно. Так, Ю. Барон у визначенні самого поняття посагу писав: "Dos (*res uxoria*, посаг) є все те, що надається чоловікові (або його батьку, якщо він знаходиться під батьківською владою) дружиною чи за неї ким-небудь іншим як внесок для полегшення *opera matrimony* (витрат сімейного життя)" [33, с.823-824]. Натомість Ф. Шулін чітко визначає суб'єкта надання посагу (домовладка нареченої) та особу, що його отримувала (чоловік або його домовладка) [32, с.217]. Така позиція підтверджується відомими фрагментом з 31-ї книги Ульпіана "Коментарі до Сабіна" (D. 23. 3. 5), із тексту якого випливає наступний правовий зміст: посаг встановлювався і надавався батьком або з його волі.

Дана проблема, на наш погляд, вирішується таким чином. Як відомо, батько чи інший домовладка нареченої не тільки встановлював та передавав посаг, але й з'ясовував усі його умови, натомість наречена, як *persona sui juris*, при вступі у шлюб *cum manu* була позбавлена такого права – усе її майно автоматично входило до майна чоловіка, оскільки в результаті *capitas*

deminutio minima вона втрачала право власності. Отже, майно, яке втрачала наречена паралельно з правом власності та попереднім сімейним статусом, виконувало функцію посагу, але не було таким, оскільки при встановленні та передачі посагу батьком нареченої завжди був присутній вольовий момент щодо умов встановлення посагу (предмет посагу, його об'єм, час передачі та ін.). Натомість дочка, як *persona sui juris*, виявляла волевиявлення лише до шлюбу, але посаг не встановлювала, оскільки усе її майно було компенсацією за посаг, який чоловік уже не міг отримати від батька дружини, а вона ще раніше вийшла з-під його влади. Втім, очевидно, майно дочки чи його частина мала батьківське походження.

Коли ж дочка була підвладною (*persona alieni juris*), шлюбна угода, що опиралась на матеріальну основу посагу, підтверджувала її попередній статус. Однак, на наш погляд, її становище в контексті внутрішніх відносин у новій сім'ї у певному розумінні погіршувалось, оскільки, маючи рівні права з своїми дітьми, тобто вважаючись за правовим становищем дочкою свого чоловіка, вона не могла претендувати на особливу роль *materfamilias*. Інакше кажучи, правовий статус та відповідне становище підвладної дружини не сприяв її моральному статусу (авторитету). Після смерті чоловіка жінка не мала права на опіку над власними дітьми. Разом з тим, посаг став засобом відлучення дочки від спадщини своїх батьків та їхньої сім'ї. Передбачивши посаг за дочкою, батько втрачав будь-які зобов'язання щодо неї, як і дочка по відношенню до батька та його спадкоємців, оскільки юридично, за агнатським принципом, вона вже не вважалася дочкою своїх батьків. Зрозуміло, що така правова доктрина не тільки не відповідає майбутнім цінностям християнства, джерелом якого було Священне Писання, яке у частині Старого Заповіту було відоме у Римі періоду Республіки, але й суперечила природно-правовим інтенціям, що супроводжували людство впродовж його суспільно-правової еволюції.

Отже, юридична функція посагу, окрім його матеріального призначення – компенсації батьком нареченої витрат на її утримання та народжених нею дітей, передбачала певний регулятивно-правовий механізм для впорядкування традиційних шлюбно-сімейних відносин. В юридичному сенсі в до-класичні часи інститут посагу передбачав наступні правові та юридичні наслідки: 1) встановлення посагу (його передання, оголошення та обіцянка передати) надавала шлюбу законності; 2) батько не мав жодних зобов'язань щодо дочки, яка вступила у шлюб; 3) у зв'язку з витратами батька на посаг дочка, ставши агнатом сім'ї чоловіка, не мала жодних прав на батьківську спадщину, оскільки набувала відповідного правового статусу та становища у сім'ї чоловіка; 4) вона не мала традиційних для багатьох народів материнських прав та обов'язків, але як *loco* чоловіка або його домовладки, як член агнатської сім'ї (завдяки також посагу) була разом з дітьми спадкоємцем чоловіка; 5) посаг встановлювався батьком або мав батьківське походження; 6) встановлення посагу, очевидно, почалось з часів існування синкретичних сакральних норм, що поєднували релігійно-моральні приписи, понтифікальне сакральне право та норми приватного звичаєвого права (приватна частина майбутнього *ius civile*); 6) відмова від надання посагу сприймалась як порушення сакрального правового звичаю, що передбачало моральний осуд домовладки нареченої, а це мало більш серйозні наслідки для особи архаїчної доби, ніж приватно-цивільна відповідальність пізніших часів, оскільки сприймалось як порушення священних традицій та звичаїв (*mores*) предків. Отже, юридична

функція посагу пов'язана зі зміною правового становища жінки, підтвердження (або набуття) підвладного правового статусу та набуттям спадкових прав на майно чоловіка в якості (*loco*) його дочки.

З появою шлюбу *sine manu* правовий статус та сімейне становище жінки у шлюбі зазнали суттєвих змін. За догмою римського права такий вид шлюбу передбачав принцип роздільності майна. Це частково, зауважував Йосип Покровський, вплинуло на майнове становище дружини у шлюбі *cum manu*, коли майно дружини, надане їй у вільне розпорядження, юридично мало статус пекулія і могло в будь-який час повернутись чоловікові [21, с.357]. На думку професора Хвостова, який успішно поєднував дослідження з історії римського права та філософії загальної історії, появою шлюбу *sine manu* майнове становище дружини спочатку не змінилось. Посаг залишався у власності чоловіка. Дружина у такому шлюбі втрачала право після смерті чоловіка на спадщину (за законом), але відповідно до звичаю передбачалося повернення їй посагу або його еквівалента за заповітом [23, с. 259].

Зміни майнового становища дружини починаються у зв'язку з прийняттям нормативно-правового акту, який римські юристи датували 231 р. до н.е. Він започаткував еволюційний процес лібералізації прав подружжя на суб'єктивне припинення шлюбу. Свобода розлучень обумовила зміну правового статусу посагу, який при попередній умовах міг стати предметом численних спекуляцій з боку *paterfamilias*.

Для того, щоб захистити майнові права дружини, в контексті норм інституту посагу, законодавець передбачив договір *cautio rei uxoriae*. Він укладався між тим, хто встановлював посаг (у переважній більшості батьком або іншою особою за волею батька чи у випадку наявності певних зобов'язань третьої особи перед *paterfamilias* нареченої), та чоловіком, який зобов'язувався у випадку розлучення чи припинення шлюбу повернути посаг дружині або, якщо вона залишалась *persona alieni juris*, її домовладці. З часом договір *cautio rei uxoriae* став сприйматися як традиційне правове явище. Під його впливом у суспільстві сформувалась думка про *bona fide* (добропорядність, без юридичного примусу) самого повернення посагу при відсутності спеціального договору. Для уникнення можливих непорозумінь та зловживань, щоб врегулювати таке становище, при передбаченні можливих недобросовісних дій чоловіка, ще в кінці передкласичного періоду (до 17 р. до н.е.), на початку доби принципату з'явився преторський едикт, що встановлював право на особливий позов (*actio rei uxoriae*) про повернення посагу при припиненні шлюбу на випадок, коли особливого договору про його повернення укладено не було. Право на цей позов отримувала виключно дружина, оскільки воно не поширювалось на її спадкоємців. Спочатку позов передбачався при розлученні, але пізніше – на випадок смерті чоловіка. Варто зауважити, що дружина, за *edictum de alteruro*, чинним до часів Юстиніана, мала право вибору: *actio rei uxoriae* або спадщину відписану чоловіком за заповітом [34, с. 436]. Преторський едикт передбачав повернення дружині посагу родичами померлого чоловіка. Оскільки цей едикт належав до так званих "добросовісних" актів, то судді при цьому брали до уваги різні обставини, що ґрунтувались на "справедливості" і не вимагали повернення усієї суми посагу. Виникла ціла система вирахувань із посагу (наприклад, вирахування на дітей) та різного роду пільг, що стосувались термінів повернення [35, с. 9-17]. Отже, сформувались дві системи повернення посагу: більш сувора, при укладенні договору, та ліберальна, при його відсут-

ності. Змінивши юридичний зміст посагу, встановивши його позовний захист та порядок повернення жінці або її когнатам, законодавець, очевидно керуючись принципом справедливості, передбачив певні гарантії захисту майнових прав чоловіка. Тим більше передбачена відповідальність чоловіка за посаг обумовлювала необхідність його реального встановлення та надання. В зв'язку з цим, як зауважив німецький дослідник Ф.Шулін, замість морального обов'язку встановлення посагу законодавець у відомому *Lex Julia et Papia Poppaea* доби Октавіана Августа зобов'язував домовладку надати посаг чоловікові його доньки [32, с.218]. Таким чином традиційний моральний обов'язок батька нареченої перетворився у юридичне зобов'язання.

Це, безперечно, не відповідало *jus civilis*, оскільки порушувався принцип свободи, однак стало можливим, при збереженні юридично-технічних і правових вимог до законодавчих актів, в добу принципату. Ініціатором закону, що мав досить широке значення за визначеними законодавцем об'єктами правового регулювання, був перший із сенаторів (*princeps*) Октавіан Август, але формально *Lex* ухвалювався сенатом, який отримав законодавчі повноваження від народних зборів (коміцій). Таким чином принцепс безпосередньо не ніс ні моральної, ні політичної, ні, тим більше, юридичної відповідальності за втручання в право приватної власності, а сенат, виражаючи волю народу (юридичні основа законодавства в Римі), не міг відповідати за справедливий, з точки зору наречених-чоловіків нормативно-правовий акт, що мав найбільшу, серед інших форм-джерел права, юридичну силу, оскільки, як вважалося, виражав волю народу. Отже, парадоксальність політико-правової ситуації полягала у тому, що принцепс-імператор, який поєднав владу найвищих магістратів, не міг формально вважатися суб'єктом законодавства, а тільки нормотворчістю (імператорські інституції даного періоду). Однак до кінця принципату законів видавалося все менше, а імператорських конституцій – все більше. Тому останні на початку III ст. тлумачилися як такі, що мають силу закону (Ульпіан) (D. 1.4.1). Натомість на початку принципату Октавіан Август, як принцепс, імператор, батько держави, головний понтифік і т. ін., міг і був ініціатором видання відомих *Lex* (законів), не претендуючи на їх авторство. По суті, як принцепс – перший сенатор – він проводив відповідну законодавчу політику. Тому не випадково Й. Покровський вживав категорію "шлюбне законодавство Октавіана" [34, с. 428].

Задовольнивши чоловіків у праві вимоги посагу за *Lex Julia et Papia Poppaea* Октавіан Август заборонив відчуження земельних ділянок, що входили у посаг, без дозволу дружини. Їх заборонялось віддавати під заставу навіть із дозволу дружини. Юстиніан же взагалі заборонив будь-яке відчуження з посагу, навіть при згоді дружини (C. 5, 13, 1, 15; I. 2,8 pr). В юстиніанівський, як і в класичний період римського права домінував принцип роздільності майна чоловіка та дружини. У зв'язку з цим, щоб кожний із подружжя (передусім дружина) не втратили передбачених шлюбною угодою майнових прав, будь-які дарування між чоловіком та дружиною були заборонені (D. 24.1.1-5). У роки правління імператора Антоніна Каракали такі заборони дещо пом'якшуються, але не скасовуються (D. 24.1.32). Але якщо римське право класичної доби передбачало можливість успадкування посагу чоловіком після смерті дружини, то Юстиніан зобов'язував його повертати спадкоємцям дружини.

Неоднозначний характер права власності на посаг (з одного боку, посаг належить чоловікові, який може вільно відчужувати його і т. ін., а з іншого – дружина розпоряджається ним (у більшості випадків) після при-

пинення шлюбу) поставив римських юристів класичної доби у складне становище. Так, юрист класичного періоду Павло наголошував, що "посаг має постійне призначення і... завжди знаходиться у чоловіка" (D. 23.3.1). Натомість Трифонін зауважив: "Хоч посаг знаходиться у майні чоловіка, але він належить дружині ..." (D. 23.3.75). Варто взяти до уваги, що в класичний період римська власність взагалі вважалася абсолютною, всепоглинаючою, імунною та вільною від усіляких обмежень. Тому цей правовий казус викликав різні тлумачення серед романістів XIX та XX століття. Наприклад, проф. Московського університету В. Хвостов вважав, що посаг усе ж таки був власністю чоловіка, якою він користувався не у своїх інтересах, а для спільного сімейного життя. Після припинення шлюбу, у більшості випадків, чоловік втрачав право на посаг [23, с. 261]. Натомість проф. Київського університету Йосип Покровський підкреслював, що чоловік юридично був власником посагу, але фактично ні ким іншим, як користувачем [21, с. 360-361]. З нашої точки зору рацію мають обидва римські юристи, але в контексті певних періодів історії римського: Сентенція Павла відображає юридичний зміст посагу.

Отже, характер призначення посагу, який спочатку був компенсацією чоловікові за його витрати по утриманню сім'ї, згодом підтримкою становища жінки у новій сім'ї, а в добу лібералізації права на розлучення засобом забезпечення можливості жінки для другого шлюбу, дещо змінився. Завдяки тому, що за двома сенатконсультами доби принципату Андріана (117-138 pp.) та Марка Аврелія (161-180 pp.) між матір'ю та дітьми був установлений режим взаємного права на спадщину, посаг перетворюється у своєрідний фонд для забезпечення дітей. Юстиніан скасував існуючі позови стосовно посагу і створив новий, який поєднував риси двох попередніх. Передбачалось, що при відсутності угоди про посаг такий вважався укладеним на користь дружини (Nov. 89). Це означало, що посаг розглядався в режимі *cautio rei uxoriae*, отже, право на посаг залишалось за спадкоємцями дружини. Але позов обговорювався за "правилами доброго тону" (правда, без численних пільг на користь чоловіка, які передбачались *actio rei uxoriae*). До того ж на користь дружини встановлювалось право не тільки на першочергову компенсацію перед іншими кредиторами померлого чоловіка, що діяло з часів класичного періоду, але й іпотеки на усе майно чоловіка.

Посаг в законодавстві Юстиніана, не обов'язково передавався в момент укладення договору [33, с. 825-828]. Час встановлення та передачі посагу не визначався однозначно. Норми законодавства Юстиніана (систематизовані сентенції римських юристів та інституції імператорів, яким він надав юридичної сили) по суті у своїй сукупності передбачали три основні варіанти встановлення і передачі посагу а) він міг бути встановлений і переданий до шлюбу; б) встановлений до шлюбу та переданий опісля шлюбу; в) встановлений і переданий після шлюбу. Два останні варіанти не могли не визначити відповідних зобов'язань особи, яка встановлювала чи була зобов'язана встановити і передати особисто або через договірно-зобов'язальні відносини з третіми особами. З цими нормами Дігест цілком корелюються норми Кодексу Юстиніана. Так, Конституція імператора передбачала право чоловіка або його спадкоємців впродовж одного року з часу смерті чоловіка чи дружини або з часу припинення шлюбу закласти позов про обіцяний, але не переданий посаг (C. V.15. 1-3.). Після надання законності Кодексу, Дігестам та Інституціям імператор Юстиніан у новелі *De tempore non solutar dotis* [час (обставини) не звільняють від посагу]

передбачив позов чоловіка та його спадкоємців при існуючому шлюбі після двохрічного терміну, але впродовж одного року. Якщо шлюб тривав від 2 до 10 років, чоловік та його спадкоємці мали тримісячний термін на позов, а після 10 років його втрачали (Nov. 100). Вказані норми сприяли впорядкуванню інституту посагу і очевидно були спрямовані на збереження балансу інтересів чоловіка та дружини, а також їх кровних родичів та нащадків. Натомість до Юстиніана правові норми інституту посагу про юридичну суть, порядок та час встановлення і передання посагу, про права та відносини чоловіка і дружини, чоловіка та родичів дружини і навпаки, позови та зустрічні позови суб'єктів шлюбної угоди та сімейних відносин, родичів та третіх осіб, під час шлюбу та після його припинення – усе це до Юстиніана було не впорядковане, оскільки попередні спроби систематизації чинного норм права (вкрай заплутаного і колізійного) торкнулася лише кодифікації імператорських конституцій (Кодекс Грегориана, Гермогеніана та Феодосія).

Отже, саме в контексті широких кодифікаційних робіт в добу Юстиніана було здійснено систематизацію норм інституту посагу (*dos*), оскільки в ранньовізантійському праві це була найбільш актуальна сфера регулювання майнові відносини суб'єктів шлюбу та сім'ї. В Кодексі були систематизовано конституції християнських імператорів та окремих імператорів II-III століть. Відповідно до принципів системи юстиніанівських юристів, які посилались на систему Постійного (вічного) едикту (*perpetuum edictum*), Кодекс поділявся на 12 книг, кожна з яких представляла норми для врегулювання певної сфери суспільних відносин. Так, інститути та норми шлюбно-сімейного права увійшли у п'яту книгу Кодексу. Відповідно до порядку Постійного едикту вся сукупність норм шлюбу та сім'ї імператорських конституцій була впорядкована за предметами правового регулювання відповідних правових інститутів, розташованих в 75-х титулах п'ятої книги Кодексу та у межах титулів за хронологічним принципом з іменною ідентифікацією кожної імператорської інституції (С. 5. 1-75). Норми інституту *dos*, що регулювали його окремі аспекти, були розташовані в 13-х титулах п'ятої книги Кодексу (С. 5. 11-23). Їх можна поділити на три частини: 1) юридичний зміст *dos*, право на посаг, порядок його встановлення та наслідки недотримання, відповідальність за розтрату посагу (С. 5. 11; 12; 14.; 15; 19); 2) правовідносини під час шлюбу за нормами інституту посагу (С. 5. 12-14), доля посагу після припинення шлюбу (С. 5. 17.18, 21-23). Аналізуючи структуру п'ятої книги Кодексу Юстиніана, необхідно зауважити, що окрім титулів, які за назвою та з змістом розкривають юридично-регулятивні аспекти правового інституту *dos*, окремі його норми або дотичні до нього нормативні приписи увійшли в інші титули відповідної книги, в контексті інших правових інститутів (С.5.1.6; С. 5. 3.20 та ін.). Однак в цілому можна стверджувати, що норми права (імператорські конституції) інституту посагу (за прикладом Постійний едикту II ст. н.е.) було впорядковано у Кодексі Юстиніана за принципами інституційної системи. Такий досвід кодифікації нормативно-правових джерел стане нормою у період системних законодавчих реформ імператорів іконоборської доби та Македонської династії.

Натомість систематизація сентенцій юристів класичного періоду римського права у Дигестах Юстиніана, що в 533 р. набули юридичної сили закону, здійснювалась за пандектною системою. Тому окрім книг, у які увійшли норми інституту опіки (D.26. 1-10; D. 27. 1-10), нормативні приписи *dos* представлені в усіх трьох книгах Дигест (D. 23-25), в яких систематизовані норми усіх

інститутів шлюбно-сімейного права римсько-візантійської правової традиції. В книзі 23-й після норм інститутів заручин (*De sponsalibus*: D. 23.1.) та шлюбу (*De rita nuptiarum*: D. 23.2) розташовані три наступні титули: про право посагу (*De iure dotium*: D. 23.3), про угоди щодо посагу (*De pactis dotalibus*: D. 23.4) та про майно, що входить у посаг (*De fundo dotali*: D. 23.5). Усі три титули дотичні до інституту шлюбу, що, власне, визначило їх розташування у 23-тій книзі, але в цілому це структурні елементи самостійного інституту посагу, мета якого полягає у регулюванні майнових та інших відносин суб'єктів шлюбу та сім'ї.

Наступний структурний елемент теоретичного аналізу та юридичного змісту інституту *dos*, що торкається становища посагу в сім'ї і після розлучення, був розташований у титулі про майнові взаємини подружжя та припинення сімейних відносин: *De donationibus inter verum et uxorem* [Про дарування між чоловіком та дружиною] та титулу (D. 24.2) *De divortii et repudiis* [Про розлучення і заявах про припинення шлюбу] під назвою *Solutio matrimonio dos quemadmodum* [Яким чином посаг можна витребувати після припинення шлюбу] (D. 24.3). Отже, відповідний елемент інституту посагу розглядається в контексті врегулювання сімейно-майнових відносин та їх припинення.

Нарешті останній титул, який започатковує 25-ту книгу Дигест, увійшли норми інституту посагу що регулюють майнові відносини в контексті витрат з речей, тобто з його фізичного тіла. Ульпіан з цього приводу писав: "Деякі витрати являються необхідними, деякі – корисними, деякі робляться для задоволення" (D. 25. 1.1). Норми відповідного титулу застосовувались очевидно після припинення шлюбно-сімейних відносин при необхідності виконання тих чи інших зобов'язань, що впливали з юридичного змісту інституту посагу. Титули третьої книги з шлюбно-сімейного права Дигест (D. 25.1; 25.2; 25.3; 25.4) на перший погляд складають *Vario* (різне). З точки зору класичних римських та юстиніанівських юристів вони переважно пов'язані з процесуальним правом в контексті особистих та майнових відносин суб'єктів шлюбно-сімейних відносин.

Закінчуючи аналіз систематизації норм правового інституту посагу в Кодексі та Дигестах необхідно підкреслити, що вони відсутні в Інституціях. Тільки один раз назва інституту згадується в іншому контексті. Причина такої "прогалини" невідома. Очевидно, автори вважали, що на початковому рівні студентам Константинопольського університету (*назва не аутентична*) достатньо ознайомитись з нормами, що визначали шлюб і причини, з яких він не міг бути укладений (заборони на шлюб за різними принципами), норми усиновлення, про батьківську владу та емансипацію дітей та норми інституту опіки. Якщо в Дигестах основну частину норм шлюбу та сім'ї займають норми посагу, то в Інституціях з 17-титулів шлюбно-сімейного прав 11 титулів безпосередньо за назвою та юридичним змістом відносяться до інституту опіки. Якщо розглянути тематику норм шлюбно-сімейного права Інституцій в контексті приватного та канонічного права, Інституції за тематикою цілком відображають вплив канонічного права, оскільки майнові відносини в контексті шлюбу та сім'ї не регулювались канонічним правом (а лише торкалися Церкви як юридичної особи). Можна припустити, що це була основна причина відсутності норм посагу в Інституціях Юстиніана, який також проводив активну політику у сфері релігійно-церковних відносин та канонічного права. Церква завжди дивилась на людину в контексті трансцендентних зв'язків (таїнство народження, хре-

щення, евхаристії, шлюбу та ін.), натомість світське право розглядало її в контексті іманентних економічних (*jus commercii*), політичних (громадянських) (*jus publicum*) та шлюбних відносин (*jus conubii*). Тому, мабуть, не випадково за нормами Інституцій регулюється шлюб (без майнових аспектів), відносини батька і дітей, усиновлення, емансипація та опіка, але не посаг чи дошлюбний дар. Тобто Інституції за тематикою, але не завжди за правовим змістом, виявляли тенденцію гуманістично-антропологічних інтерпретації суспільних відносин, яка найбільш повно виразилась в Еклозі (726 р.) Лева III та Константина V (Див. Вступ та I-III титули).

Розглянувши процес еволюції та з'ясувавши особливості систематизації структурних елементів інституту посагу, ми цілком усвідомлюємо необхідність спеціальних досліджень, присвячених аналізу системи інституту посагу. Таке дослідження викликає науковий інтерес, оскільки саме систематизоване законодавство Юстиніана було джерелом еволюції візантійського права, при наявності впливу інших факторів, до кінця існування Візантії. Так, відомий законодавчий збірник імператорів Лева III та Константина, в якому вперше був досягнутий найвищий ступінь розвитку шлюбно-сімейного права, у напрямі досягнення християнського правового та суспільного ідеалу, не дивлячись на вияв іншої ціннісної парадигми, не тільки називався "вибіркою" (Еклогою) із Кодексу, Дигест, Інституцій та Новел Юстиніана, але має з текстами вказаних збірник опосередковані та безпосередні паралелі. Однак Еклога, попри задекларовану у вступі загальну орієнтацію на законодавство Юстиніана, все ж таки відображала правову доктрину власної доби. Натомість *Basilicorum libri* (Василіки) Лева VI у більшості випадків майже дослівно відтворювали в контексті власної методики та методології текст норм складових частин *Corpus juris civilis* (*Codex, Digesta, Institutiones, Novellae Justiniani*). Окрім того вони також до певної міри стали джерелом компактних збірок права імператорів Македонської династії *Epanagoge* (Isagoga) Василя I (867 – 876 pp.) та *Procheiros nomos* (Прохірон) Лева VI (876 – 912 pp.). Тому актуальність догматичного аналізу інституту посагу за чинними нормами доби Юстиніана, яке необхідно відобразити у спеціальній публікації, зберігаючи цілісність її підходів та теоретико-методологічних засад, пов'язана з тим, що тільки в паралельних історико-правовому та догматичному дослідженнях розкрити правовий зміст та юридичні наслідки норм інституту *dos* зокрема, як джерела законодавства середньо – та пізньовізантійського періодів візантійського права. Завдяки юридичним збіркам цих періодів, які стали джерелами правової рецепції на Русі-Україні, окрім канонічного права як необхідної юридичної структури для регулювання релігійно-церковних відносин дістали поширення норми приватного та передусім шлюбно-сімейного права першої християнської країни – Візантії.

1. Хвостова К.В. Особенности византийской цивилизации – М., Наука, 2005. – 197 с. 2. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права // Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. – СПб.: Издательство РХГИ, 2002. – С. 290-291. 3. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Харьков: Фолио, 1999. – С. 90-92. 4. Гревцов Ю. И., Козлихин И.И. Энциклопедия права. – СПб.: Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2008. – 772 с. 5. Павлов А.С. Курс церковного права. – СПб.: Издат. – во "Лань", 2002. – 384 с. 6. Хартман Г.М. Значение греческой культуры для развития итальянского гуманизма // Византийский временник. – Т. XV. – М., 1959. 7. Курбатов Г. Л. История Византии (Историография). – Л., Издат. ЛГУ, 1975. – 256 с. 8. Горчаков М.И. О тайне супружества. Исследование 50 глав печатной Кормчей книги. – СПб., 1880. 9. Соколов И.И. Усыновление и его отношение к браку в Византии и на современном греческом Востоке. Историческо-правовой очерк. – СПб, Синодальная тип., 1910. – 127 с. 10. Соколов И.И. О поводах к разводу в Византии IX-XV вв. // Византийская традиция в Санкт-Петербургской Духовной академии. ... / Послес. А.В. Маркиданова. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2005. – С. 111-308 [320 с.]. 11. Гуляев А. Предбрачный дар в римском праве и в памятниках византийского законодательства: Исследование. – Дертп: Тип. Шнакенбурга, 1891. – 156 с. 12. Шенвиц Ф. Власть римского домовладыки. – Варшава, 1914. – 347 с. 13. Неволлин. Полное собрание сочинений. Т. III. – К., 1880. 14. Лебедев А.П. Очерки внутренней истории Византийской Восточной церкви в IX-X в. – М., 1878. 15. Павлов А. Синодальное постановление Константинопольского патриарха Харитона (1177-1178) о третьем браке, редактируемое Федором Вальсмоном // Византийский Временник. – Т. IV, отд. I. – С. 503-504. 16. Громогласов И.М. Определение брака в Кормчей и значение их при исследовании вопроса о форме христианского бракосочетания. – Сергиев Посад, 1908. – 242 с. 17. Покровский Н.В. Брачные венцы и царские короны // Христианское чтение. – 1882. – Ч. IV. 18. Заозерский Н.А. На чем основывается церковная брачная юрисдикция. – Б.М., 1902, март. 19. Суворов Н.С. О гражданском браке. – Ярославль, 1887. 20. Бенеманский М. Прохирон. – Вып. I. – Сергеев Посад, Типография Св.- Тр. Сергеевой Лавры, 1906. – 556 с. 21. Покровский И.А. История римского права. 4-е изд. – Пг.: Изд. юрид. кн. кл. "Право", 1918 – 430 с. 22. Боголепов Н.П. Ученик истории римского права. – М., 1900. 23. Хвостов В. М. История римского права. – Пятое изд., исправл. и дополн. – М., Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 464 с. 24. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права. Учебник / Под. ред. Д.В. Дождева. – М., БЕК, 2000. – 400 с. 25. Харитонов Е. О. История приватного права Европы: Східна традиція. – Одеса.: Юрид. літ.-ра, 2000. – 260 с. 26. Цветкова Ю.В. Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю.В. Цветкова; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2003. – 20 с. 27. Форманюк В. І., Матвєєнко Т. С. Правове регулювання стосунків між подружжям під час формування Візантійської системи шлюбно-сімейного права // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 236-239. 28. Харитонова Т. С. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (Систематизація Юстиніана): Автореф. дис... канд. юр. наук: 12.00.01. Одеська нац. юрид. академія, Одеса, 2003. – 18 с. 29. Достдар Р. М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України / Автореф. дис. канд. юрид. наук: Спец. 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. – Одеса., – 20 с. 30. Рудюквас А. Д. О христианизации римского права в эпоху императора Константина Великого // Древнее право. *Jus antiquum*. №9. 1999. – М.: Спарк, 2002. 31. Сильвестров Е.В. *Lex generalis*. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V – X вв. н.э. – М.: Индик, 2007. – 248 с. 32. Шулин Ф. Учебник истории римского права. Пер. с нем. И. И. Шукина. Под. ред. В.М. Хвостова. – М., Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1893. – 609 с. 33. Барон Ю. Система римского гражданского права: В 6 кн. – СПб.: Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2005. – 1102 с. 34. Покровский И.А. История римского права. – Мн.: Харвест, 2002. – 528 с. 35. Барон Ю. Система римского гражданского права. Вып. IV. Кн. V. – К., 1889.

Надійшла до редколегії 24.12.10